

Тілепберген А.

PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: akmoldir@list.ru

ОРЫС ЖӘНЕ ШЕТЕЛ БАСЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТАҚЫРЫБЫ

Жарты ғасырдың тарихи дамуында қазақ кеңестік әдебиеті идеологиялық және көркем биіктерге жетті, бұл бүкіл одақтық көркем әдебиеттің қазынасын толықтырып, байытуға мүмкіндік берді. Батыс және шығыс тілдеріне аударылған кітаптарды таңдау кездейсоқ емес. Халықаралық тілдердің біріне айналған орыс тілінің арқасында әртүрлі халықтардың әдебиетімен байланыс саласы кеңейді. Қазақстан шетелде жарияланған шығармалардың саны жағынан Кеңес Одағы елдерінің арасында алғашқылардың бірі болып саналады. Әртүрлі және көптеген дереккөздердегі фактілер мен деректерді салыстырмалы талдау – осы зерттеудің субъективті түсіндірмесінен аулақ болуға және жалған пікірлер мен қорытындыларды шығаруға жол ашады. Мақалада ресейлік ғалымдардың, саяхатшылардың, шенеуніктердің, куәгерлердің және әскери қызметкерлердің шығармаларында қамтылған этнографиялық және тарихи материалдардың үлкен көлемін талдау негізінде қазақтардың ерекшеліктерінің тұтас көзқарасын қалыптастыруға әрекет жасалды. Шетелдік тарихшылар үшін қазақ әдебиетінің қоржыны, өзінің ерекше тарихымен, бірегей рухани өмірімен, таңғажайып эстетикалық әлемімен таңданыс туғызды. Мақалада қазақ әдебиетіне, дәстүріне, мәдениетіне, тарихына қызығушылық танытқан шетелдіктердің еңбектеріне сілтеме жасалып, елімізді әлемге танытқан ірі тұлғалар жайлы сөз етіледі. Сонымен қатар, олардың әлем әдебиетіне қосқан үлесі жайлы жазылады.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, тарих, жазушы, шығармашылық жолы, шетелдіктер пікірі, мәдениет, дәстүр.

Tilepbergen A.

PhD student of Faculty of Journalism, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: akmoldir@list.ru

Kazakh thematic in Russian and foreign publications

In the historical development of the early XX century Kazakh Soviet literature reached ideological and artistic heights, allowing to enrich the values of the All-Union fiction. The choice of books translated into Western and Eastern languages is not accidental. Thanks to the Russian language, which became one of the international languages, the area of communication with the literature of different countries expanded. In the article the authors refer to the works of foreigners interested in Kazakh literature, traditions and culture, and talk about the great personalities of our country. Kazakhstan is one of the first countries of the Commonwealth of Independent States in terms of the number of works published abroad. A comparative analysis of the facts and data from various and numerous sources seems to the author to avoid the subjective interpretation of the questions of this study and to exclude biased judgments and conclusions. The author made an attempt to create a holistic view of the Kazakhs based on the analysis of a huge amount of ethnographic and historical material contained in the works of Russian scientists, travelers, officials, just witnesses and the military. For foreign historians the niche of Kazakh literature was filled with its unique history, unique spiritual life and an amazing aesthetic world.

Key words: Kazakh literature, history, writer, creative path, publications of foreigners, culture, traditions.

Тілепберген А.

PhD докторант факультета журналистики,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: akmoldir@list.ru**Казахская тематика в российских и зарубежных публикациях**

В начале XX века казахская советская литература достигла идеологических и художественных высот, позволяя обогащать ценности всесоюзной художественной литературы. Выбор книг, переведенных на западные и восточные языки, не является случайным. Благодаря русскому языку, который стал одним из международных языков, расширилась область общения с литературой разных стран. Казахстан является одной из первых стран содружества независимых государств по количеству работ, опубликованных за рубежом. Сравнительно-сопоставительный анализ фактов и данных разнообразных и многочисленных источников, как представляется автору, позволяет избежать субъективной трактовки вопросов данного исследования и исключить необъективные суждения и выводы. Автором сделана попытка создать целостное представление о казахах на основе анализа огромного количества этнографического и исторического материала, содержащегося в трудах русских ученых, путешественников, чиновников, очевидцев и военных. Для иностранных историков корзина казахской литературы была наполнена ее уникальной историей, уникальной духовной жизнью и поразительным эстетическим миром. В статье автор ссылается на работы иностранных ученых, интересующихся казахской литературой, традициями и культурой, труды казахстанских писателей.

Ключевые слова: казахская литература, история, писатель, творческий путь, публикации иностранцев, культура, традиции.

Кіріспе

«Біз қазақ деген мал баққан елміз,
Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт-береке қашпасын деп
Жеріміздің шетін жау баспасын деп
Жылқы қылын найзасына таққан елміз.
Ешбір дұшпан басынбаған елміз,
Басымыздан сөз асырмаған елміз.
Досымызды сақтай білген елміз,
Дәм-тұзды ақтай білген елміз.
Асқақтаған хан болса,
Хан ордасын таптай білген елміз.
Атадан ұл туса,
Құл болам деп тумайды.
Анадан қыз туса,
Күң болам деп тумайд
Сен темір де, мен көмір – еріткелі келгенмін,
Қазақ-қалмақ баласын теліткелі келгенмін.
Танымайтын жат елге – танысқалы келгенмін,
Танысуға көнбесең – шабысқалы келгенмін.
Сен қабылан, мен арыстан – алысқалы келгенмін,
Тұтқыр сары желіммен жабысқалы келгенмін.
Бітім берсең – жөніңді айт, бермесең –
тұрысатын жеріңді айт» –

деп, Қазбек би бабамыз жырлағандай қазақ елі киелі қасиеттері мен қонақжайлығы жөнінен еш халықты алдына салмаған елміз. Бұл, өзіміз қазақ болғандықтан мақтанғанымыз емес, расында да солай. Оған дәлел біз туралы жазған өзге ұлттың тарихи деректері. Еліміз туралы тек көршілес жатқан мемлекеттеріміз ғана емес, сонау батыс-еуропа, шығыс елдерінің тарихи жазбаларынан оң пікірлер мен көзқарастарды кездестіре аламыз.

Ойталқы

Бейжінде Қытайдың тарихи мұражайында «Сиюй туңэ» атты сирек кітап кездеседі (Sungatay S., Ezhankhanuly B.2005). Бұл кітапты 1758-1787 жылдары үш рет Іле, Балқаш сияқты жерлерді аралап шыққан маньчжур шенеунігі Мин Фу жазған. Сол кітапта берілген суретте қазақ туралы мынандай түсіндірме беріп өткен:

«Қазақ дегеніміз – Хань патшалық дәуіріндегі Давань (Ферғана) елі. Бұл елде керемет арғымақтар көп болады. Ол арғымақтар ерекше сүйекті келеді. Ішінде жирендері көп болғандықтан, бұл арғымақтарға «ханьсюема» (хан терілік арғымақ) деген ерекше атау берілген. Адамдары көшіп-қонып өмір сүреді. Әрбір жерлерінде бір вандары болғанымен, адамдарының барлығы дерлік бұйрыққа бойсынбайды. Бұлар дәнді дақылдармен азықтанбайды. Тілдері және ұстанған наным-сенімдері «хуэйцзылармен» (Цин патшалық әдебиетінде ұйғырларды осылайша кемсітіп атайды) ұқсас. Әр жылы қар ерігеннен кейін осы қазақтар, жылқы, сиыр және қойларын Тарбағатай (Шәуешек) мен Ілеге» (Құлжаға) айдап әкеліп сатады». Бұл жерде елімізді аралап жүріп, мәдениетіміз бен өркениетімізді, дініміз бен тілімізді зерттеген Мин Фудың қазақ халқына деген ерекше көзқарасын байқаймыз.

Қазақ халқының діни наным-сенімдері, ырымшылдығы ойдан ала салынған жай ғана сенім емес. Бабаларымыздың әр нақыл сөздері өмірдің талай тәжірибесінен өтіп, сараланған

дүниелер. Қазақтың жүзге бөлінуінің өзінде бір философия жатыр. Жүзге бөліну туралы кейінгі кезде «Бөлінгенді бөрі жейді» деген де қарсы пікірлер айтылуда. (Х. М. Адильгереев 1951). 1951 жылы жарияланған «История образования казахского народа» атты мақаласында, автор қазақ халқының қалыптасу процесі қазақ жүздерінің қалыптасуынан басталатындығын айта келіп, ең алғаш үйсін одағының негізінде б.з.б. II ғасырда Ұлы жүз қалыптасты дейді. Сонымен бірге Масудидің оғыздар X ғасырда үшке, яғни үлкен, орта және кіші ордаларға бөлінді деген мәліметін алға тартып, оны В. Радловтың «гуз» сөзі «юз», «жуз» деген мағына білдіреді деген пікірімен дәлелдеуге тырысады да: «Таким образом, государство IX-XII веков со столицей в г. Саганак на Сыр-Дарье состояло из трех главных частей или племенных союзов, называвшихся старшим, средним и младшим жузами. Поэтому мы имеем основание сделать вывод, что три жуза, из которых сложилась казахская народность, существовали уже в XII в.» деп өз ойын қорытындылайды. Автордың мұндағы Ұлы жүз б.з.б. II ғасырда қалыптасты деген пікірімен келісетіндер де жоқ емес. Мысалға, Н. Мыңжан б.з.б. III ғасырда һұндардың батыс жағында өмір сүрген Ұлы Йозыларды қазақтың ұлы жүзіне теңейді: «жазба жылнамаларда олардың аты «ұлы йосі», «ұлы йозі», «ұлы жүз» түрінде кездеседі. Кейін келе бұлар «ұлы йозі» және «кіші йозі» деп екіге бөлінген. Ежелгі хансу тілінде жазылған бұл ұлыстардың атын «ұлы иұз», «кіші иұз» (ұлы жүз, кіші жүз) деп оқуға да болады». У. Шәлекенов өзінің «Қазақтың жүзге бөлінуі» атты мақаласында (Шәлекенов У, 2007) қытай деректеріндегі «ұлы және кіші йозілерге» сүйеніп, қазақтардың ұлы жүзі мен кіші жүзі антикалық заманда өмір сүрген деген тоқтамға келеді. С.А. Аманжолов қазақ жүздерінің шығуын VII-XI ғасырлар еншісіне жатқызып, олардың осы аймақта тайпалық одақ құрып, өздерін-өздері қорғаған деген тұжырымға келген (С. Аманжолов, 1997). Жоғарыда келтірілген пікірлер мен болжамдарға қарағанда, С.А. Аманжолов жүздердің шығу төркінін әріден бастағанын және олардың бөлінулеріне табиғи-географиялық жағдайдың үлкен әсер еткеніне тоқталған. Заманауи тарих беттерінде мұндай болжамдар, яғни жүздердің этникалық бастауларын сақтардың, ғұндардың, түріктердің дәуірінен іздейтін гипотезалар көп кездеседі. Зерттеушілер қазіргі Қазақстан территориясында өмір сүрген ерте тайпалық бірлестіктер мен мемлекеттердің әкімшілік жүйесінде үшке бөлі-

ну фактісін анықтап, қазақ жүздері сол ғасырда құрылған немесе сол дәуірден бастау алатынын айтады. Қазақтың жүздік құрылымын сонау Сақ дәуірінен бастап қарастыратын пікірдің иесі (З. Гасанов, 2002). Ол Геродоттың төртінші кітабындағы мына оқиғаны: «Тарғытайдың Липоксаис, Арпоксаис, Колаксаис атты үш ұлы бар екен. Олар билеп тұрған кезде Сақ жеріне аспаннан алтын соқа, кісен, саптаяқ және айбалта түседі. Ұлдардың үлкені оны алғаш көріп жетіп барса, әлгі заттар шаң-тозаң болып ұшып кетіпті. Ортаншы ұлына да сөйткен... Алтын заттар кішісінің қолына түсіп Колаксаис Сақ еліне хан болыпты... сақтардың жері кең болғандықтан Колаксаис елін үш ұлына бөліп беріп, алтын сақтаған бөліміне аталық жолын беріпті» негізге алып, осы үштікті қазақтың жүздік жүйесінің бастауы деп есептейді.

Келесі пікірлер тобына В.В. Вельяминов-Зерновтың, М. Красовскийдің айтқандарын жатқызға болады (В.В. Вельяминов-Зернов, 1864). Олар қазақ жүздері XV-XVI ғасырлар шегінде Қазақ хандығының іргетасын қалаған үш ұлыстың негізінде пайда болды дейді. Қазақ хандығының іргетасын қалаған үш ұлыстың негізінде пайда болды деген тұжырымды алға тартады. Ш. Уәлиханов жүздердің шығуын Алтын Ордадағы «аласапыран» кезеңімен байланыстырса, В.В. Бартольд бұл құрылымды географиялық ерекшеліктерге сай көшпелі мал шаруашылығының жағдайынан туындаған салдарлар деп түсіндіреді (В.В. Бартольд, 1992). М. Вяткин болса, жүздердің пайда болуына экономикалық ерекшеліктер мен саяси жағдайлар әсер еткен деп жазады (М. Вяткин, 1941). Қазақ халқының көшпелі өмірі, олардың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті де өзге елдің қызығушылығын арттырғаны тарихымыздан белгілі, ол туралы қоғам қайраткері, этнограф Масанов Нұрболат Едігеұлының (Н. Масанов, 1995) еңбектерімен қатар орыс журналисі Маев Николай Алексеевичтің (Н. Маев, 1871) еңбектерінде көптеп кездеседі. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында көшпелі елдің тұрмыс тіршілігі мен салт-дәстүріне байланысты көптеген ғылыми еңбектер пайда бола бастады. (Смирнов, 1887; Алекторов, 1888; Васильев, 1890; Шмидт, 1894; Остафьев, 1895; Брем, 1896; Ковалевский, 1896; Кранихфельд, 1898; Герн, 1899; Бенкевич, 1903; Диваев, 1904-1905 т.с).

Өздеріңіз байқап көрсеніздер, қазақ халқының жүзге бөлінуінің өзі өзге ұлт өкілдерінің қызығушылығын арттырып, еліміздің тарихын зерттеп ғылыми зерттеулерін бізге арнаулары құр халық еместігіміздің айғағы.

Қазақ халқының тарихынан өзге мәдениетіміз бен ауыз әдебиетімізге қызығушылықтарын танытқан батыс-еуропа публицистерінің еңбектері де бар. Болгарияның «Халық мәдениеті» баспасынан «Қазақ халық ертегілері» (Ш. Сатпаева, А. Мусинов, 1971) жинағы жарық көрді. 1956 жылы Германия Демократиялық Республикасында қазақтың халық эпосы жайында «Алтын киіз үй» ертегілер жинағы жарық көрді. Оны Берлиндегі «Мәдениет және даму» атты ең ірі баспа үйінің бірі жариялады. Жинақ екі бөліктен тұрады, алғашқы бөлімінде «Қозы-Көрпеш және Баян Сұлу», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек» эпостары енгізілген, екінші бөлімінде, «Балтеке би», «Жақсы мен жаман», «Ермек бала», «Қырық өтірік», «Жиренше шешен және Қарашаш сұлу», «Бала мен қасқыр» сияқты ертегілер енді. Бұл жинақтың құрастырушысы белгілі жазушы және қоғам қайраткері Бела Балаш (1884-1949) болып табылады. Б. Балаш қазақ батырлық эпосы мен ертегілерін «гүлдердің таңқаларлық толықтығы, формалардың тұтастығы бар өнер туындылары» деп санайды (Ш. Сатпаева, А. Мусинов, 1971). Ол әлі күнге дейін белгісіз қазақ халық шығармаларының әлемдік әдебиеттің биік сатысында пайда болуының тарихи оқиғаға теңестірілетініне сенімді болды. Балаш өзінің асыл ісінің жемісін көре алмады, ол осы бай материалды жүйелеп, басып шығаруға үлгерместен дүниеден өтті. Қазақтың халық шығармашылығын іріктеу және өңдеуді белгілі неміс ақыны және аудармашысы Эрик Мюллер жүргізді (Ш. Сатпаева, А. Мусинов, 1971, 10-11).

ГДР-да Т. Ахтановтың «Даладағы конфессиялар» және Ә. Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романы жарияланды. Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романы француз тілінде жарық көрді. Сонымен қатар, шет елдердегі газеттер мен журналдарда қазіргі заманғы ақындардың жекелеген өлеңдері үнемі жарияланып отырды. Шетелдік тарихшылар үшін қазақ әдебиетінің қоржыны, өзінің ерекше тарихымен, бірегей рухани өмірімен, таңғажайып эстетикалық әлемімен танданыс туғызды.

Қорытынды

Батыс және шығыс тілдеріне аударылған кітаптарды таңдау кездейсоқ емес. Халықаралық тілдердің біріне айналған орыс тілінің арқасында әртүрлі халықтардың әдебиетімен байланыс саласы кеңейді. Қазақ өнерінің әдебиеті әлемнің көптеген елдерінде ұлы ұлттық элемент ретінде қабылданады, ол өзін-өзі тану және халық

мәдениетімен байланысы бар бай мәдениет ретінде ең бай социалистік өнердің органикалық бөлігі болып табылады. Бұл көптеген елдердегі ең үздік қазақ шығармаларын басып шығарумен қатар, олардың журналдар мен газет беттеріне, ғылыми кітаптарға және танымал оқулықтарға жоғары баға берген жетекші шетелдік жазушылар, сыншылар мен оқырмандардың көптеген мәлімдемелерімен де дәлелденді. Батыс Еуропаның Андре Стиль, Регион Бержерон, Альфред Курелла, Херберт Кремпьен, Эрхер Хекселшнейдер, Имре Тренчен-Вальдапфель, Людек Грзевичек, Франтисек Сукуп және т.б. сияқты жазушылар мен ақындардың пікірінше қазақ әдебиетінің идеологиялық және көркемдік құндылықтары шығармаларда айқын көрініс тапқанын айтады.

Қазақ әдебиеті ғасырлар тереңдігінде тамырланған эпикалық және лирикалық дәстүрлермен сипатталады. XIX ғасырдың ортасына дейін барлық жанрларды (әсіресе ерлік әндерін, лириканы, әндерді, ертегілер мен аңыздарды) қамтитын бай халықтық поэзия қазақ халқының бұрынғы және қазіргі өмір туралы өз көзқарастарын, әдемі болашағының армандарын жалғыз паш етті.

«...Мен Мұхтар Әуезовтің мұражайында болдым, содан кейін ғана мен қазақ және қырғыз халқының алдында қарыздар екенімді түсіндім. Әуезовті әйгілі жазушы ретінде таныттым. Енді мен осы тұлғаның басқа қыры: әлем халықтарына көптеген еңбек жазғанын, шешен, ғалым, қоғам қайраткерлігімен таныстым. Бәлкім, өткен ғасырларда мұндай адамдарды пайғамбарға теңеуге болар ме еді» деп Хексельшнейдер Әуезовтің мұражайынан кейін алған әсерін осылай жеткізген (Ш. Сатпаева, А. Мусинов, 1971, 15 б).

Өздеріңізге белгілі, XX ғасырдың тарихи дамуында қазақ кеңестік әдебиеті идеологиялық және көркем биіктерге жетті, бұл бүкіл одақтық көркем әдебиеттің қазынасын толықтырып, байытуға мүмкіндік берді. Жас қазақ кеңестік әдебиеті, ұлттық өмірдің барлық салаларындағы тың мәселелерді көтерді, соның арқасында оның бүкіл одаққа танылуына әкелген осындай көркемдік құндылықтар пайда болды. Нәтижесінде ол біздің елімізге деген тыс жерліктердің қызығушылығын туғызды. Орта Азия мен Сібірді зерттеп, еліміздің шетелге таныстыруда үлкен үлес қосқан орыс ғалымы, этнограф, тарихшы Г.Н. Потанин 1877 жылы, Ертіс өзені жайында «Ертіс өзенінің жоғарғы жағында болғанда көзімнің жеткені, бұл жер, адамзаттың нағыз

отанындай. Өзен алғашқы адамдардың анасындай болса, тау шыңдары олардың әкесіндей. Адам ата мен Хауа ананың жұмағы осы Ертіс өзенінің бас жағы» деп жазған (Е.К. Рахимов, Е. Касен, 2005). Ал, «Шығыстың алғашқы шұғылалары» атты өзінің еңбегінде, Ресей империясына қарасты бұратана халықтар өмірінен қызықты салыстырулар келтіре отырып, екі қайраткер ғалымның бурят ұлтынан шыққан Дорджи Банзаров пен қазақ ұлтынан шыққан Шоқан Уәлиханов туралы былай деп жазады: «Көптеген Сібір халықтарының арасынан тек қана бурят және қазақ ұлтынан ғана орыс білімділер қоғамының қатарына қосылған бурят Дорджи Банзаров және қазақ Шоқан Уәлиханов» деп жазады (Г.Н. Потанин, 2005).

Қазақстандық авторлардың шығармалары Батыс пен Шығыс халықтарының көптеген тілдеріне аударыла бастады. Қазақстан шетелде жарияланған шығармалардың саны жағынан Кеңес Одағы елдерінің арасында алғашқылардың бірі болып саналады. Шынында, Абайдың өлең-

дері, М. Әуезовтің романдары, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин, Т. Ахтанов, Ә. Нұрпейісов, Б. Момышұлы, А. Әлімжановтың шығармалары көптеген шетел тілдеріне аударылып, жарық көре бастады. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында «Дала фольклорының антологиясын» жасау керек. Мұнда Ұлы дала мұрагерлерінің өткен мыңжылдықтағы халық ауыз әдебиетінің таңдаулы үлгілері – ертегілері, аңыз-әфсаналары, қиссалары мен эпостары жинақталады. Сонымен қатар, қазақтың қобыз, домбыра, сыбызғы, сазсырнай және басқа да дәстүрлі музыкалық аспаптарымен орындауға арналған маңызды туындылар топтамасын – «Ұлы даланың көне сарындары» жинағын басып шығару қажет...» (Н. Назарбаев, 2018) деген бағдарлы ойына сәйкес алдағы уақытта шетелдіктердің қызығушылығын танытатын тарихымыз, салт-дәстүріміз, ауыз әдебиеті мен фольклорлық әфсана ертегілерімізді шет тілдеріне аудару тыңғылықты қолға алынса құба-құп болар еді.

Әдебиеттер

- Адильгереев Х.М. (1951) К истории образования казахского народа. // Вестник АН Каз ССР. №1 (70). – С. 81-96.
 Аманжолов С. (1997) Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы: «Санат», –608 с.
 Бартольд В.В. (1992) История Туркестана // Труды Туркестанского государственного университета, выпуск II. -7-6
 Брем А. Степные кочевники-скотоводы // нива. – 1896. – Ежемесячное приложение. – №1.
 Вельяминов-Зернов В.В. (1864) Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2. СПб., – 382-383 с.
 Вяткин М. (1941) Очерки по истории Казахской ССР. – М., – 97-102 б
 Гасанов З. (2002) Царские скифы. Этноязыковая идентификация «Царских скифов» и древних Гузов. Нью Йорк
 Герн В. Характер и нравы киргиз-казахов. Скотоводство у киргизов. Из записной книжки // ПКСО. – 1899. – Вып. III. – С. 1-33.
 Диваев А. Из области киргизского скотоводческого хозяйства // ТВ. – 1904. – №102; 1905, – № 4.
 Ковалевский В.И. Производительные силы России. Характеристика различных отраслей народного труда. – СПб., 1896.
 Масанов Н. (1995) Кочевая цивилизация казахов. – Алматы: Социнвест.
 Маев Н. А (1871) Очерки истории киргизского народа с 1732 по 1868 г.ТВ. – № 3.
 Маев Н. А (1872) Топографический очерк Туркестанского края. Орография и гидрография края. Сборник издания по поводу политической выставки. – М., – С. 7-115.
 Назарбаев Н.Ә. (2018) Ұлы даланың жеті қыры // «Айқын» газеті 21 қараша
 Остафьев В.А. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве // ЗЗОРГО.-1895 – XVIII.-Вып. 2.-с. 1-61.
 Потанин (2005) Г.Н. Избранное (в трех томах). – Павлодар, «ЭКО»
 Рахимов Е.К., Касен Е. (2005) В поисках наследия Г.Н. Потанина. Звезда Прииртышья,
 Сатпаева Ш. К., Мусинов А. О. (1971) «Казахская литература в оценке зарубежной критики». – Алма-Ата
 Сұңғатай С., Ежанханұлы Б.(2005) «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. II том». Алматы, Дайкпресс, 84-85 б.
 Шәлекенов У. (2007) Қазақтың жүзге бөлінуі // Жалын №11. – Б. 2-9.

References

- Adylgereev Kh.M. (1951) K istorii obrazovanya kazakhskogo naroda [To the history of education of the Kazakh people]. Vestnik An KazSSR, vol. №1 (70) – pp. 81-96
 Amanzholov S. (1997) Voprosy dyalektology i istorii kazakhskogo yazyka [Questions of dialectology and history of the Kazakh language]. Sanat-Almaty, vol. 608. pp. 106.
 Bartold V.B (1992) Istoriya Turkestana. [History of Turkestan] Tashkent, pp.7
 Brem A. Stepnyye kochevniki-skotovody [Steppe nomadic herdsman] //Niva.-1896.– Yezhemesyachnoye prilozheniye.-№1.

- Vylyaminov-Zernov.V, (1864) Issledovanye o Kasymovskiyh tsaryah I tsarevychakh [Study on the Kasimov kings and princes]. Ch.2.SPb-Moskow-Russia, 382-383
- Vyatkin M. (1941) Ocherky po istoryy Kazakhskoy SSR [Essays on the history of the Kazakh SSR]. Moskow-Russia, pp. 97–102
- Gasanov Z. (2002) Tsarskiye skyfy. Etnoyazykovaya identifikatsiya ‘Tsarskiykh skyfov I drevnykh Guzov’ [Royal Scythians. Ethnolinguistic identification of “Royal Scythians” and ancient Guz]. New York, vol. 300 pp. 159.
- Gern V. Kharakter i nruvy kirgiz-kazakov. Skotovodstvo u kirgizov. Iz zapisnoy knizhki [Character and morals of the Kyrgyz-Cossacks. Cattle breeding in Kyrgyz. From the notebook]//PKSO.-1899– Vyp. III.-S. 1-33.
- Divaev A. Iz oblasti kirgizskogo skotovodcheskogo khozyaystva [From the region of the Kirghiz cattle farm] //TV.-1904.– №102; 1905.–№ 4.
- Kovalevskiy V.I. Proizvoditel’nyye sily Rossii. Kharakteristiki razlichnykh otrasley narodnogo truda [Productive forces of Russia. Characteristics of various branches of national labor].– SPb., 1896
- Masanov N. Kochevaia tsivilizatsiia Kazakhov [Nomadic civilization of the Kazakhs]. Almaty: Sotsinvest, 1995;
- Mayev N.A. Ocherki istorii kirgizskogo naroda s 1732 po 1868 gg. [Essays on the history of the Kyrgyz people from 1732 to 1868.] //TV – 1871.–№ 3.
- Mayev N.A. Topograficheskiy ocherk Turkestanskogo kraia. Orografiya i gidrografiya kraia [Topographical sketch of the Turkestan region. Orography and hydrography of the region] // Russkiy Turkestan. Sbornik, izdannyy po povodu politekhnicheskoy vystavki.– Vyp. I.– Geografiya i statistika.– M., 1872.–C. 7-115
- Nazarbaev N. (2018) Uly dalany zhety kyry [Seven facets great steppe] Aigyn-Kazakhstan.
- Ostafyev V.A. Kolonizatsiya stepnykh oblastey v svyazi s voprosom o kochevom khozyaystve [Colonization of the steppe regions in connection with the issue of nomadic farming] // ZSSORGO.-1895 – Kn. XVIII.–Vyp. 2.–S. 1-61.
- Potany G.N (2005) Yzbrannoe (v trekh tomah)[Favorites in three volumes].-Pavlodar-Kazakhstan.
- Rakhimov E.K., Kasenov E.V. (2005) V poyskax nasledya G.N Potanina.[in search of heritage] Zvezda Pryrtyshya.
- Satpayeva. Sh.K., Musinov A.O.(1971) Kazakhskaya literatura v otenke zarubezhnoy kritiki [Kazakh literature in the evaluation of foreign criticism]. Almaty-Kazakhstan
- Sungatay S., Ezhankhanuly B. (2005) Kazakhstan tarykhy turaly Kitay derektemelery II tom [Chinese Requisites on the History of Kazakhstan]. Daykpress-Almaty, vol. 80, pp. 84-85
- Shalekenov U. (2007) kazakhtyn zhuzge bolinuy [division of the Kazakhs into juzy]. Zhalyn №11-Kazakhstan. pp 2-9